

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

**ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
XIX – початку XX ст.:
ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ
ВІДДІЛУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XIX –
початку XX ст.
Інституту історії України
НАН України. – Вип. 1–25. –
К., 2000–2016**

Рубіж другого і третього тисячоліть позначився у світовій історіографії помітним зростанням інтересу до складного й суперечливого «довгого» дев'ятнадцятого століття. Адже це був час розгортання модернізаційних процесів, наукового, технічного прогресу, динамічного економічного та соціокультурного розвитку, політизації суспільного життя, поширення ідей лібералізму, зростання національної свідомості населення, започаткування нових тенденцій у літературі, мистецтві тощо. Водночас у багатьох країнах назрівали проблеми, котрі на початку XX ст. призвели до Першої світової війни та низки революцій, наслідком яких стали кардинальні зміни цивілізаційного масштабу.

До 1990-х рр. в українській історіографії, особливо радянській, цей період залишався маловивченим і значною мірою заідеологізованим. Тому з відновленням незалежності України перед дослідниками постало завдання не лише заповнити прогалини, подолати стереотипи та ідеологічні маніпуляції, але й переосмислити значення цієї епохи в історії України, становленні української нації. Своєрідною платформою для дискусій, обміну напрацюваннями з цієї проблематики та досвідом між професійними істориками, краєзнавцями, викладачами вишів став заснований відділом історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАНУ збірник наукових праць «Проблеми історії України XIX – початку XX ст.». Продовжуючи традицію публікації результатів науково-дослідницької діяльності співробітників, аспірантів і докторантів інституту, працівників провідних наукових установ та вищих навчальних закладів, перший випуск збірника побачив світ у 2000 р. і відтоді він посів одне з чільних місць серед академічних видань. На сьогодні вийшло друком 25 випусків, в яких розміщено понад 600 розвідок із суспільно-політичного, національного, духовно-культурного, економічного, соціально-побутового життя українського соціуму XIX – початку XX ст.

Ось чому історіографічний огляд цього наукового доробку видається цілком актуальним і своєчасним. Ми прагнули не просто підсумувати багаторічну роботу редколегії та авторів публікацій, проаналізувати проблематику видання, його рубрики, науково-теоретичний рівень статей, але і якомога докладніше представити їх змістове наповнення, щоб у такий спосіб привернути увагу як до творчих надбань, так і проблемних місць.

Уже в перших випусках збірника редакційна колегія задекларувала актуальні завдання новітньої історіографії: відтворення історичної правди, деідеологізація наукових студій, вироблення нових методологічних підходів до опрацювання джерел та висвітлення подій, перехід до неупередженого, поліваріантного бачення минулого українського народу в контексті загальноєвропейських історичних процесів. А згодом було окреслено й пріоритетні напрями дослідження історії України XIX – початку XX ст.¹ Це, своєю чергою, сприяло вибудовуванню проблемно-тематичної структури видання. Починаючи з вип.2, з'являються рубрики, зокрема, «Історіографічні дослідження», «Сторінки вітчизняної економічної історії», «Політичні студії», «Міжнаціональні відносини», «Культурні й духовні питання», «Життєписи» тощо. Рубрикування публікацій дало змогу як читачам, так і авторам краще орієнтуватися в доволі великій кількості матеріалів, що надходили до «портфеля» збірника.

Ознайомлення зі структурою видання засвідчує, що внутрішня будова випусків не є застиглою. Редколегія постійно її вдосконалює, ураховуючи тенденції розвитку світової та вітчизняної науки. Відповідно, урізноманітнюється й проблематика збірника. Однак, незважаючи на певні трансформації у назвах рубрик, ключові тематичні напрями вивчення окресленого історичного періоду в основному зберігаються.

Серед найбільш популярних виявилися суспільно-політичні студії. Зазвичай їх відкривають статті голови редакційної колегії збірника члена-кореспондента НАН України О.П.Реєнта, який упродовж багатьох років плідно досліджує історію формування української державності та пов'язаних із нею ідей. В одній зі статей – «Ідея соборності України і спроби її реалізації у XIX–XX ст.» – автор проаналізував політику російської держави, спрямовану на розчленування українських етнічних земель, а також виявив обставини, що так чи інакше сприяли збереженню ідентичності українців як основи соборності. Дослідник запропонував поняття «соборизація» українських земель і зазначив, що ідею їх збирання розвивали В.Б.Антонович, М.С.Грушевський, М.П.Драгоманов та інші історики, які доводили самобутність, окремішність української історії. Зокрема І.П.Лисяк-Рудницький відніс появу таких ідей до XIX ст., назвавши той час «українським». Акцентуючи увагу читача на важливих періодах й особистостях українського відродження, О.П.Реєнт відзначив, що заборони української мови ускладнювали процес самоідентифікації та утворення української політичної нації й держави як форми її існування, і призводили до консервування неписьменності та малограмотності серед

¹ Див.: Передмова // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип.7. – С.3–4; Вип.8. – С.5–6; Вип.10. – С.4–6.

широкого загалу. На його погляд, Україна мала вирішити багато політичних, економічних, соціокультурних, етноконфесійних проблем для утвердження суверенної, незалежної, соборної держави, а історична наука повинна їх усебічно висвітлювати².

Подальше вивчення формування державності України втілювалося у зачатковану у вип.20 рубрику «Питання націєтворення». У дослідженні О.П.Решета йдеться про еволюцію національного руху, де автор доводить, що попри очевидні його досягнення в XIX ст. процес формування та консолідації нації в умовах протистоянні Росії й Австро-Угорщини не міг до кінця відбутися, а революційні події та Перша світова війна стали тим каталізатором, що сприяв формуванню модерної української нації³. Чинники тривалого українського націєтворення відстежила В.С.Шандра, котра виділила серед них довготривале перебування більшої частини українських земель у складі Російської імперії, у результаті чого українська еліта почала ототожнювати власні інтереси з інтересами верховної влади. Однак українофіли, як зазначає авторка, не виходячи за межі юридичних заборон, успішно діяли серед широкої людності, унаслідок чого нова генерація українських патріотів піднялася вище й уже не боялася відкрито йти на конфлікт із державною владою⁴.

Серед публікацій постійних авторів збірника виділяються статті І.А.Коляди, присвячені ролі української інтелігенції у суспільно-політичних процесах XIX – початку XX ст. загалом та біографії й творчості її окремих представників, їх національно-культурницькій діяльності (з окремим акцентом на видавничу роботу, боротьбу за вирішення мовного питання), ролі у формуванні української модерної нації зокрема⁵. Автор послідовно доводить розуміння досліджуваною соціальною категорією небезпеки «замикання національного руху на деталях та зведення його до провінціалізму й ідеологічно обмеженого сектантства»⁶. При цьому окреслена тематика розкривається з такого нетрадиційного ракурсу, як відносини діячів національно-визвольного руху з цензурним відомством та його чиновниками – ідеологічними наглядачами, що мали доволі різноманітний арсенал методів боротьби з інтелектуальною продукцією українства⁷.

Тему політичного життя та розвитку української державницької ідеї плідно опрацьовує О.В.Куриленко, проводячи певні історичні паралелі з

² Решет О.П. Ідея соборності України і спроби її реалізації в XIX–XX ст. // Там само. – Вип.8. – К., 2004. – С.7–15.

³ Решет О.П. Український національний рух у Російській імперії та політика державної влади з «українського питання» в модерну добу // Там само. – Вип.20. – К., 2012. – С.6–37.

⁴ Шандра В.С. Есе про чинники тривалого українського націєтворення // Там само. – С.38–51.

⁵ Коляда І.А. Ідейні розмежування в українській інтелігенції під час Першої світової війни // Там само. – Вип.9. – К., 2005. – С.92–102; *Його ж.* Іван Франко про формування національної ідентичності української інтелігенції наприкінці XIX – початку XX ст. // Там само. – Вип.13. – К., 2007. – С.46–52; *Його ж.* Інтелігенція та український рух в умовах посилення політичної реакції в Російській імперії 80–90-х рр. XIX ст. // Там само. – Вип.14. – К., 2008. – С.164–172 та ін.

⁶ Коляда І.А. Роль української інтелігенції в формуванні української модерної нації // Там само. – Вип.8. – С.217.

⁷ Коляда І.А. «Благодарный осведомитель»: штрихи до портрета київського цензора Сергія Никипоровича Щоголева // Там само. – Вип.20. – К., 2012. – С.354–363; *Його ж.* Тимофій Флоринський – імперський антиукраїнофільський інтелектуал-цензор // Там само. – Вип.22. – К., 2013. – С.413–424.

Помаранчевою революцією. Проаналізувавши історіографічний доробок із цієї проблематики, він робить висновок, що сучасна українська влада має втілювати програму розвитку держави та нації, «яку суспільство усвідомило і визнало, що основною передумовою формування нації є щоденний плебісцит» (Ж.Ренан)⁸. Тож і українська нація, як це підтвердила Помаранчева революція, а тепер і Революція гідності, стала плебісцитною, а отже інтелектуальні сили мають формувати науковий світогляд і підносити політичну культуру суспільства.

Цікава у цьому руслі стаття В.Б.Любченка щодо діяльності в період Першої світової війни на зазначених землях представника державницького українства Д.І.Дорошенка, який зміг створити позитивний образ України, відстояти її етнічні кордони разом з її адміністративними кадрами, котрі здійснювали державницькі функції від імені обласного комісаріату. Також автор виявив, що водночас москвофільська частина тамтешнього суспільства була проросійською й монархічно налаштованою, а тому її провід утік до Ростова-на-Дону. Важливо, що дослідник відзначив відновлення початків самоврядування як одне з досягнень нової влади, адже йшлося про створення Української Народної Республіки та її Центральної Ради, представником яких у краї і став Д.І.Дорошенко⁹.

До з'ясування ставлення урядових кіл Австро-Угорщини до москвофілів на Галичині, Буковині й Закарпатті під час Першої світової війни звернувся також О.М.Машкін, зазначивши, що саме проти них Німеччина влаштувала «хрестовий похід», тобто завдала основного удару тим мешканцям, які «продовжували сповідувати думку про Велику Русь від Карпат до Камчатки»¹⁰. Стаття насичена великою кількістю фактів зловживань і розправ військових на захоплених територіях, тих явищ, які були притаманні пограничним теренам на час воєнних операцій. Засуджуючи їх, автор, проте, зловживає ненауковими порівняннями, і серед них називає «товариша Сталіна» – діяча з іншої історичної епохи.

Натомість Б.М.Янишин присвятив низку публікацій українському питанню в урядовій політиці Австро-Угорщини, в яких йому вдалося окреслити важливі для будь-якої багатонаціональної держави політичні уроки націєтворення. У першій із них автор детально проаналізував зростання інтересу Відня до української проблематики в 1887–1891 рр. Він з'ясував причини, які спонукали міністра закордонних справ Австро-Угорщини І.Кальнокі активізуватися у збиранні інформації про народівців та їхні політичні вимоги, аби не допустити польсько-українського зіткнення. Пожвавлення політичного життя Галичини відбулося на виборах до парламенту 1889 р., коли руські кандидати здобули вдвічі більше голосів порівняно з 1883 р. Австрійський уряд тому й змушений був піти на угоду з народівцями, яка отримала промовисту назву «нової ери». Б.М.Янишин вважає, що вона призвела до відокремлення

⁸ *Куриленко О.В.* Українська державницька ідеї кінця XIX – початку XX ст. й Помаранчева революція // Там само. – Вип.10. – К., 2005. – С.91.

⁹ *Любченко В.Б.* Обласний комісаріат Галичини і Буковини (1917–1918 рр.) // Там само. – Вип.8. – К., 2004. – С.50–72.

¹⁰ *Машкін О.М.* Ставлення урядових кіл Австро-Угорщини до москвофілів Галичини, Буковини і Закарпаття у роки Першої світової війни // Там само. – С.155.

останніх від старорусинів із проголошенням власної програми, яка передбачала врахування національних потреб українців¹¹.

У наступній статті дослідник продовжив відстежувати політику австрійського уряду вже в 1890-х рр., у час загострення австро-російських стосунків, коли намісником Галичини став К.Бадені. Приступивши до своїх обов'язків, той підписав 1890 р. угоду з народовцями з метою витіснити москвофілів, а тому вона мала виразний австро-український характер. Однак, через парламентські вибори, політика примирення народностей відійшла вбік, що зменшило поступки з боку уряду. Очоливши врешті 1895 р. уряд і заручившись підтримкою поляків К.Бадені вдався до силової політики, придушуючи опозицію. Автор дійшов висновку, що саме ці події змусили українців перестати випрошувати поступки в держави й добиватися їх власними силами¹².

У третій статті циклу Б.М.Янишин аналізує витоки українського руху на Галичині, коли формувалася концепція «органічної праці». У результаті святоюр'ївців змінила молода генерація народовців на чолі з В.Г.Барвінським, яку М.П.Драгоманов дещо зверхньо характеризував як недалекоглядну та неосвічену. До середини 1880-х рр. народовці, запозичуючи ідеї у чеської моделі національного руху, сформували власну програму, в основу якої поклали принципи взаємовідносин: «еліта – простий народ». Її виконання мало здійснюватися скликанням всенародних і місцевих віч. Джерелом до з'ясування різних партійних позицій Б.М.Янишин обрав дискусію М.П.Драгоманова з В.Г.Барвінським, проте мало звернув уваги на листування першого з М.І.Павликом¹³.

Цілу низку статей збірника присвячено історії перебування української людності у складі Російської імперії. Так, Л.М.Казначеева в повідомленні «Волинське дворянське зібрання – короткий етап від самоврядування до імперської залежності (1830–1840 рр.)» розглянула період, коли російська влада посилено проводила інтеграційну політику на новоприєднаних, «річпосполитських», землях. Імперія намагалася позбавити станових привілеїв ту частину місцевої шляхти, на яку вона спершу поширила Жалувану грамоту дворянству. Дослідниця відстежила, як спеціально створені ревізійні комісії зволікали з розглядом підтвердження шляхетського походження, адже в багатьох представників місцевого дворянства не було можливості довести його документально. Насильні інтеграційні процеси, як переконує авторка, призвели до двох польських повстань, адже місцева еліта продовжувала зберігати прихильність ідеям відродження Речі Посполитої¹⁴.

Декілька публікацій збірника присвячено історії функціонування державних інституцій, повноваження та структурні особливості яких дозволяють стверджувати про відмінності соціальної структури історичних регіонів у

¹¹ Янишин Б.М. Відень як чинник внутрішнього розвитку українського руху в Галичині останньої третини XIX ст. // Там само. – Вип.14. – К., 2007. – С.193–207.

¹² Янишин Б.М. Інститут намісництва в Галичині у контексті політики австрійського уряду в українському питанні (1890-ті роки) // Там само. – Вип.17. – К., 2010. – С.150–164.

¹³ Янишин Б.М. Концепція та програми «органічної» праці в українському національному русі Галичини наприкінці XIX ст. // Там само. – Вип.22. – К., 2013. – С.217–228.

¹⁴ Казначеева Л.М. Волинське дворянське зібрання – короткий етап від самоврядування до імперської залежності (1830–1840 рр.) // Там само. – Вип.12. – К., 2006. – С.143–154.

складі Російської імперії, котрі вимагали від неї іншої моделі управління порівняно зі внутрішніми губерніями. Про це йдеться у статті В.С.Шандри про київського, подільського й волинського генерал-губернатора О.М.Дондукова-Корсакова¹⁵. Цій самій авторці належить дослідження про адміністративну та судову відповідальність чиновника в Російській імперії. На основі законодавчих актів з'ясовано, що верховна влада чітко регулювала правове поле державних службовців і з часом вона відмовилася від адміністративних покарань, перейшовши до судової відповідальності. Водночас В.С.Шандра виділила як систему стримувань, що їх запроваджувала держава, так і чинники, які спонукали до зловживань чиновника – його низька правова культура, брак відповідальності та недостатній розмір жалування¹⁶.

Досліджуючи історію створення та діяльності мирового суду на Волині, В.С.Панченко дійшла висновку, що в його формуванні держава відмовилася від виборів і зупинилася на призначенні суддів з осіб не польського, а російського походження. У такий спосіб місцева шляхта усувалася від судових посад, що уособлювало політику деполонізації регіону. Призначення верховною владою суддів, а ними були, як правило, правники з юридичною освітою, призвело до професійного зростання їх кадрового складу, 60% з них були вихідцями з Лівобережної України¹⁷.

У політичній рубриці побачили світ статті В.І.Милька з аналізом позицій депутатів від українських губерній у вирішенні аграрного питання в I–III Державних думах (1906–1912 рр.). Автор з'ясував, що зростання безземелля, аграрне перенаселення та загалом невирішеність цієї проблеми поставило її на перше місце у законодавчій діяльності парламентарів. У Державній думі перших двох скликань відстоювання селянських інтересів узяла на себе Українська парламентська громада, яка наполягала на обов'язковій участі органів місцевого самоврядування в реалізації земельної реформи та розпоряджанні державним земельним фондом. Під час обговорення указу від 9 листопада 1906 р. українські депутати-селяни, особливо ті, що представляли губернії, де не існувало громади або вона перебувала у занепаді, виступивши за її ліквідацію, вимагали наділення землею малоземельних і безземельних дрібних аграріїв. Водночас деякі члени правих фракцій із Подільської губернії виступили проти ліквідації селянської громади зі збереженням за ними права на землю, оцінюючи реформу як надміру «радикальну». Натомість проти указу (однак уже як «консервативного») виступили соціал-демократи. Тривале його дискутування в Думі третього скликання спричинило появу значних змін, котрі, як робить висновок автор, конкретизували столипінську аграрну реформу, хоча її зміст неоднозначно оцінювався навіть проурядовими депутатами¹⁸. Оскільки в даному випадку йшло-

¹⁵ Шандра В.С. Проблеми управління Правобережною Україною: Київське генерал-губернаторство за О.М.Дондукова-Корсакова (у 1869–1878 рр.) // Там само. – Вип.6. – К., 2003. – С.193–213.

¹⁶ Шандра В.С. Адміністративна та судова відповідальність чиновника в законодавчих актах Російської імперії (до постановки наукової проблеми) // Там само. – Вип.22. – К., 2013. – С.5–13.

¹⁷ Панченко В.С. Мировий суд на Волині (1868–1873 рр.): від проектів до дій // Там само. – С.120–140.

¹⁸ Милько В.І. Участь депутатів від українських губерній та міст у роботі III Державної думи Російської імперії: динаміка парламентської активності (1907–1912) // Там само. – Вип.17. – К., 2010. – С.118–133; Його ж. Аграрне питання у діяльності депутатів від українських губерній та міст I–II Державних дум Російської імперії (1906–1907 рр.) // Там само. – Вип.19. – К., 2011. – С.37–58;

ся про основу матеріального добробуту та повсякденного життя більшості населення, це визначило неабиякий резонанс питання.

Деяку специфіку реформування міської влади шляхом впровадження положень 1870 та 1892 рр. на Волині з'ясувала О.П.Прищеп, відзначивши, що реалізація реформи 1870 р. розпочалася з 1880-х рр. і стосувалася впровадження дум і управ лише у Житомирі, Луцьку, Ковелі, Володимирі-Волинському й Кременці. Решта ж містечок, передусім приватновласницьких, отримали інші органи для керівництва – спрощені громадські управління. Авторка відзначила недемократичність виборів, адже верховна влада обмежувала обрання місцевим населенням євреїв і поляків до органів міської влади. Аналізуючи соціальний склад Житомирської думи, О.П.Прищеп дійшла висновку про низький освітній рівень гласних і переважання купецтва – явища, що були характерними для більшості українських міст. Зосередившись на положенні 1870 р., історик приділила явно недостатню увагу законодавчому акту 29 квітня 1875 р., хоча саме за ним на Волинь поширювалося міське реформування. З'ясовуючи положення 1892 р., авторка встановила, які з містечок потрапили під спрощене громадське управління, а також відзначила, що саме стрімкий розвиток економіки та фінансове забезпечення міст сприяли запровадженню в них самоврядування в повному обсязі (думи та управи)¹⁹.

У цій же рубриці привернула увагу новизною фактичного матеріалу та аргументованими висновками стаття О.М.Доніка, в якій розглянуто роль купецтва в діяльності органів місцевого самоврядування пореформеного періоду. Показано, що їх частка в думках коливалася від 30% до 40%, і лише у Чернігові сягала 20%. Автор відзначив їх суттєву роль у налагодженні міської інфраструктури, значний вплив на соціально-економічне й культурно-громадське життя міст. Дослідник на прикладі Харкова відобразив, що «купецькі» думи діяли ефективніше «інтелігентних», забезпечуючи господарський розвиток міст²⁰. Наскільки реформа міського управління за названими положеннями сприяла благоустрою Чернігова висвітлила у своїй статті Л.М.Шара, котра з'ясувала, що завдяки зростанню міського бюджету у 4,6 раза, кошти спрямовувалися на спорудження централізованої системи водопостачання, прокладання шляхів, брукування вулиць та площ, їх освітлення²¹. Ю.І.Глизь доводить, що в Києві містяни шляхом виборів контролювали формування кадрового складу думи та впливали на її діяльність. Автор дійшов такого висновку, аналізуючи численні скарги киян щодо порушення виборчих процедур. На основі підрахунків показано, що після набуття чинності положенням 1892 р. питома вага виборців до населення хоча й зменшилася з 3% до 1%, однак їх активність на виборах зросла з 25% до 40%²².

Його ж. Обговорення в III Державній думі Російської імперії столипінської аграрної реформи: позиція депутатів від українських губерній і міст // Там само. – Вип.20. – К., 2012. – С.68–76.

¹⁹ *Прищеп О.П.* Виборчий закон, згідно з міським положенням 1870 р., та його реалізація на Волині // Там само. – Вип.2. – К., 2001. – С.136–141; *Її ж.* Міська реформа 1892 р. та її запровадження на Волині // Там само. – С.142–147.

²⁰ *Донік О.М.* Участь купецтва України в органах міського самоврядування (1870–1918 рр.) // Там само. – Вип.14. – К., 2007. – С.63–76.

²¹ *Шара Л.М.* Господарська діяльність чернігівського самоврядування у пореформену добу // Там само. – Вип.18. – К., 2011. – С.172–179.

²² *Глизь Ю.І.* Київська міська дума: виборці, гласні та виборчі практики (1871 р. – початок XX ст.) // Там само. – Вип.22. – К., 2013. – С.174–192.

Історії тероризму на теренах України присвятив декілька статей В.М.Волковинський. Зокрема він торкнувся питання появи народників-терористів, які створили власну партію есерів, і зробив висновок, що серед них переважали українці. Автор спирався лише на дані про чисельність засуджених (4680 осіб) і страчених (2990 осіб), що, певно, недостатньо для такого твердження. Дослідник також зауважив, що, на відміну від керівників «Народної волі», есерівські не брали безпосередньої участі в терактах²³. В іншій статті В.М.Волковинський проаналізував причини занепаду народовольського тероризму, серед яких головною визначив жорстку реакцію верховної влади, а кульмінацією – акт, підписаний на Римській конференції 1898 р.²⁴ До висвітлення зародження анархістського руху в Україні 1903–1904 рр. звернувся й В.А.Савченко, який наголосив, що той не був спадкоємцем народовольського, а брав коріння від махаєвських ідей та західноєвропейського анархізму. Бойове хрещення анархісти пройшли в Одесі, яка стала центром українського тероризму, утвердження якого припало на 1905–1907 рр.²⁵

Другою за важливістю і чисельністю публікацій стала рубрика з економічної історії, яка представлена великим спектром наукових досліджень. Тут виділяються студії В.В.Шевченко, котра розглянула діяльність власників банкірських домів і контор півдня України в різних сферах суспільного життя. Вона стверджує, що, займаючись торговельними та фінансовими операціями, банкіри не лише збагачувалися самі, а й сприяли економічному зростанню регіону, часто даючи поштовх для розвитку нових галузей господарювання²⁶. Проаналізувавши тогочасне законодавство та практику ведення справ, авторка виділила основні організаційно-правові форми банкірського підприємництва, зокрема одноосібні підприємства та купецькі товариства, і звернула увагу на особливості їх функціонування²⁷. Також В.В.Шевченко дослідила вплив російської урядової політики на становлення та розвиток банкірського підприємництва в південному регіоні імперії й дійшла висновку, що саме зацікавленість Росії у чорноморській торгівлі сприяла збільшенню товарообігу та розширенню як зовнішнього, так і внутрішнього ринків. Ще одним фактором була пасивність центральної влади у заповненні потреби в комерційному кредитуванні, функцію якого й узяли на себе купці-негоціанти²⁸.

Низку статей, що стосуються економічних питань, оприлюднив також О.М.Машкін. Зокрема він виявив тенденції розвитку харчової промисловості

²³ Волковинський В.М. Україна в орбіті есерівського тероризму на початку ХХ ст. // Там само. – Вип.8. – К., 2004. – С.15–49.

²⁴ Волковинський В.М. Занепад народовольського тероризму // Там само. – Вип.11. – К., 2006. – С.187–205.

²⁵ Савченко В.А. До питання про виникнення анархістського руху в Україні // Там само. – Вип.24. – К., 2015. – С.113–123.

²⁶ Шевченко В.В. Підприємницька діяльність банкірів Півдня України (XIX – початок ХХ ст.): окремі аспекти // Там само. – Вип.14. – К., 2007. – С.88–96.

²⁷ Шевченко В.В. Організація функціонування банкірських установ Південної України (XIX – початок ХХ ст.) // Там само. – Вип.15. – К., 2008. – С.189–194.

²⁸ Шевченко В.В. Внутрішня політика Російської імперії як фактор становлення й розвитку банкірського підприємництва на Півдні України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Там само. – Вип.19. – К., 2011. – С.106–116.

Східної Наддніпрянщини. Автор дійшов висновку, що з кінця XVIII ст. закладено створення народногосподарського комплексу з промисловістю, сільським господарством, фінансово-кредитною системою²⁹. В інших дослідженнях цей самий автор з'ясував місце й роль іноземців в економічному житті українських губерній Російської імперії. Він встановив, що частка іноземців складала 4–6% питомої ваги населення, серед них переважали німці, серби, греки, болгар, італійці, французи. Переважну їх частину становили селяни та міщани, а тому, на думку автора, їхній внесок у соціально-економічне життя був невеликим³⁰. У наступній статті О.М.Машкін розглянув правовий статус іноземних землевласників та колоністів і з'ясував, що російське законодавство сприяло їх приїзду, а тому іноземці були навіть у кращих умовах, ніж місцева людина. До того ж їх ніяк не обмежували у віросповіданні, власних виробничих традиціях, через які держава прагнула поширити їхній досвід серед місцевих землевласників³¹.

Доволі інформативне дослідження О.М.Машкіна про внесок іноземців у господарське життя Києва (січень – лютий 1917 р.), проведене на основі матеріалів газети «Киевлянин». Автор доводить, що вони відіграли значну роль у розвитку торгівлі, підприємництва, у науці, культурі, освіті, а також брали активну участь у благодійності. При цьому зазначається, що північноамериканці ініціювали вже тоді створення в Києві метрополітену, італійці досягли успіху у сфері обслуговування, утримуючи готелі та крамниці, а британці – вправно торгували інструментами³². В іншій статті О.М.Машкін, спираючись на мемуари і статистичні матеріали, розглянув роль іноземців в економічному житті міст Східної України в 1796–1856 рр. Автор указує, що цей період відзначився «великим переселенням європейців», котрі одразу займали вигідну нішу в економічній площині краю. Географічно іноземці знайшли собі пристанище на Херсонщині (італійці), Чернігівщині і Тавриді (греки), Харківщині (німці)³³.

Дослідники з Києва (В.Б.Молчанов, О.М.Рудь), Черкас (Р.В.Буравченко, І.А.Фареній), Луганська (І.В.Довжук) на сторінках збірника з'ясували стартові можливості та інтенсивний розвиток цукрової й харчової промисловості, поміщицьких господарств, промислової кооперації в українських губерніях після реформи 1861 р. Вони проаналізували форми державної підтримки підприємництва у виробництві та збуті товарів, визначили етапи його розвитку в умовах ринкової економіки. Ідеться, зокрема, про досягнення борошномельної, спиртогорілчаної та цукрової галузей, які в економіці імперії набули всеросійського значення.

²⁹ *Машкін О.М.* Основні тенденції розвитку харчосмакової промисловості Східної Наддніпрянщини у 1796–1825 рр. // Там само. – Вип.3. – К., 2001. – С.181–198.

³⁰ *Машкін О.М.* Іноземці в соціально-економічному житті України кінця XVIII – першої половини XIX ст.: спроба обрахування чисельності та аналіз їх національного складу // Там само. – Вип.16. – К., 2009. – С.241–265.

³¹ *Машкін О.М.* Правовий статус іноземних землевласників та колоністів українських губерній Російської імперії (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Там само. – Вип.20. – К., 2012. – С.153–170.

³² *Машкін О.М.* Іноземці в соціально-економічному житті Києва в січні – лютому 1917 р. (за матеріалами газети «Киевлянин») // Там само. – Вип.24. – К., 2015. – С.37–55.

³³ *Машкін О.М.* Іноземці європейського походження в соціально-економічному житті міст Східної України: 1796–1856 рр. // Там само. – Вип.25. – К., 2016. – С.70–84.

У цьому контексті варта уваги і стаття О.П.Реєнта, присвячена ролі та значенню портових міст Північного Причорномор'я і Приазов'я в реалізації хлібних продуктів з українських губерній імперії. Проаналізовано суттєву роль транспорту, особливо залізничного, у функціонуванні місцевих зернових ринків, що сприяло комерціалізації сільськогосподарської продукції і розвитку торгових зв'язків. Доводиться, що було створено замкнений самодостатній виробничо-торговий цикл, котрий призвів до інфраструктурного та продовольчого незалежнення від інших регіонів. Що важливо, як зазначає автор, портові міста обслуговували в основному українські губернії і стали найбільшими експортерами хліба³⁴.

Податкову політику Російської імперії ґрунтовно дослідив В.М.Орлик, звернувшись до цієї загалом непопулярної серед істориків, але важливої теми. Спершу він розглянув питання поземельного оподаткування. Автор слушно зауважує, що для розвитку економіки потрібно було відмовлятися від архаїчного подушного податку. У результаті видозміни державного земського збору в 1853 р. виник поземельний у 1874 р. і після ліквідації подушного він становив лише 1–2% від усіх державних надходжень. Тож, як зазначає дослідник, фінансова реформа М.Х.Бунге була спрямована на пожвавлення економіки країни в напрямі капіталістичного розвитку³⁵. В іншій статті В.М.Орлик проаналізував митну політику імперії в українських губерніях дореформеного періоду та встановив, що завдяки її ефективності на прикордонних територіях створилася чітка мережа митних установ. На переконання автора, вона відіграла значну роль у зовнішньополітичній діяльності держави, сприяла розвитку місцевої економіки³⁶. Спеціальна розвідка стосується й подушної системи оподаткування, в якій зазначено, що від часу її запровадження 1724 р. й до 1863 р. вона залишалася основним джерелом наповнення державного бюджету. Дослідник наголосив, що основний її тягар лягав на селян, адже й після фінансової реформи 1860-х рр. зберігалася разюча диспропорція в розмірах оподаткування³⁷.

Малодосліджену тему існування поезуїтських маєтків на Правобережжі розглянув С.О.Борисевич, котрий з'ясував, що Російська імперія декілька разів змінювала політику щодо використання цих маєтностей, намагаючись продовжити річесполитеських досвід, а тому передала їх у власність спершу приказам громадської опіки, а потім міністерству народної освіти. Автор з'ясував, що після Листопадового польського повстання 1830 р. російська держава мусила шукати інші шляхи їх використання, підпорядкувавши їх міністерству фінансів, а згодом – державних маєтностей. Простежуючи їхній шлях від відомства до відомства, автор дійшов висновку, що ця історична форма

³⁴ Реєнт О.П. Портові міста – основні реалізатори хлібних продуктів з українських губерній Російської імперії (1861–1914 рр.) // Там само. – С.3–22.

³⁵ Орлик В.М. Поземельна податок і проблеми реформування податкової системи Російської імперії в XIX ст. // Там само. – Вип.5. – К., 2003. – С.36–41.

³⁶ Орлик В.М. Митна політика Російської імперії та організація митного контролю в українських губерніях у дореформений період (1795–1861 рр.) // Там само. – Вип.6. – К., 2003. – С.70–77.

³⁷ Орлик В.М. Подушна система оподаткування в українських губерніях Російської імперії у кінці XVIII – середині XIX ст. // Там само. – Вип.12. – К., 2006. – С.119–125.

землекористування припинила своє існування в 1870-х рр. Її зникнення пояснюється новими капіталістичними умовами господарювання, формуванню яких сприяло переведення поезуїтських селян на обов'язковий викуп землі, що було своєрідною реакцією самодержавства на опозиційні настрої польських землевласників³⁸.

До новаторської теми зародження споживчої кооперації на Наддніпрянщині звернувся І.А.Фареній, наголошуючи на її значенні в економічному піднесенні регіону, адже, за авторським твердженням, напередодні 1917 р. частка кооперативного товарообігу перевищувала 30%. Дослідник зазначив, що першопрохідці кооперативної справи заклали міцний фундамент для економічного зростання, а існування сільських кооперацій свідчило про зміну свідомості власників, здатних захищати власні права. Розглянувши всі форми споживчої кооперації, автор усе ж робить неупереджений висновок, що її зародження відбувалося у складних умовах і було довготривалим³⁹.

У праці О.М.Доніка на прикладі розвитку електропостачання та електротранспорту в Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі з'ясовано, що ці галузі своїм успіхом завдячують тісній взаємодії підприємців, переважно іноземців, з органами міського самоврядування. Зокрема, як зазначає автор, з ініціативи А.С.Струве в Києві вперше в Російській імперії 1892 р. відбувся пуск в експлуатацію електричного трамваю, а перед цим він спорудив для міста залізничний міст (1870 р.) та водогінну мережу (1871 р.), що перетворювало Київ на торгово-промисловий центр Правобережної й Лівобережної України⁴⁰.

Важливим напрямом висвітлення історії України стали соціальні дослідження. Зокрема В.Б.Молчанов підготував низку статей про життєвий рівень різних верств українського суспільства позаминулого століття. Це – відносно новий напрям історичних студій, котрий суттєво розширює знання про економічний добробут населення, його доступ до соціальних послуг, таких, як охорона здоров'я, освіта. Тут, було з'ясовано добробут працівників науково-освітнянської сфери Правобережжя України. Виявилось, що їхній життєвий рівень був значно вищим за рівень кваліфікованих робітників. Було звернуто увагу на прагнення верховної влади тримати науково-педагогічних працівників у когорті еліти⁴¹. У наступній статті В.Б.Молчанов представив результати дослідження матеріального становища жителів губернських центрів напередодні Першої світової війни. Він чітко диференціював соціальні групи, указуючи, що 95% усіх підприємців у містах належали до середнього класу з річними прибутками в межах 1–10 тис. руб. Автор виявив, що найбільше заробітна плата зросла на Волині, а найменше – на Поділлі. Водночас В.Б.Молчанов указав

³⁸ *Борисевич С.О.* Доля і законодавчі підстави існування поезуїтських маєтків у Правобережній Україні в XIX ст. // Там само. – Вип.11. – К., 2006. – С.124–141.

³⁹ *Фареній І.А.* Зародження споживчої кооперації у Наддніпрянській Україні (1860-ті – перша половина 1890-х рр.) // Там само. – С.169–178.

⁴⁰ *Донік О.М.* Взаємодія підприємців та органів самоврядування у процесі модернізації міської інфраструктури України наприкінці XIX – на початку XX ст. (на прикладі електропостачання та електротранспорту) // Там само. – Вип.24. – К., 2013. – С.3–23.

⁴¹ *Молчанов В.Б.* Життєвий рівень представників науково-освітнянської сфери в Правобережній Україні у XIX – на початку XX ст. // Там само. – Вип.7. – К., 2004. – С.55–74.

на відсутність державної політики у квартирному питанні, особливо це стосувалося робітників, а також доступність лише для представників середнього й вищого класів міського транспорту (трамваї, автомобілі)⁴².

Продовжуючи досліджувати цю проблему, В.Б.Молчанов з'ясував житлове забезпечення різних соціальних груп населення Правобережжя 1861–1900 рр. і довів, що найзаможніші верстви мешкали у власних особняках у центрі міста, натомість студенти й робітники винаймали квартири чи кімнати на околицях, де вони були дешевшими. Поширеність оренди квартир спонукали їхніх власників створювати товариства для захисту своїх прав. Найдорожчими квартири були в Києві, а найдешевшими – у містах Волині⁴³. Також В.Б.Молчанов звернув увагу на життєве забезпечення київських поліцейських, чисельність яких була однією з найбільших в імперії. Необхідність їх перебування в місті підтверджує й чи не найвище в Росії річне жалування чиновників поліцейської контори (7,5 тис. руб.), тоді як в Одесі – лише 5 тис. руб. Крім цього, як зазначає дослідник, київські поліцейські додатково отримували доплати у вигляді столових, квартирних грошей і натуральне утримання⁴⁴. Крім цього В.Б.Молчанов дослідив вплив селянської, військової й фінансової реформ на добробут різних верств суспільства⁴⁵.

Заслуговує уваги низка статей О.М.Доніка щодо купців як окремої соціальної групи. Спершу автор проаналізував їх соціальний статус, указавши, що формування купецтва як окремого стану відбулося за підтримки влади наприкінці XVIII ст., коли воно було поділено на три категорії: 1–3 гільдії. Вона ж регулювала його соціальний та етнічний склад, не допускаючи переходу купців до дворянського стану. Найважливішим заходом у цьому плані було запровадження звання почесного громадянина⁴⁶. Цьому ж авторові належить стаття про етнічну структуру купецтва в Україні, в якій доведено, що найчисельнішими групами на теренах українських губерній Росії були єврейська, російська та українська. Завдяки урядовій політиці саме російські купці були найбагатшими. О.М.Донік стверджує, що попри політику несприяння для розвитку саме українського купецтва, існували все ж родини, чії статки не поступалися російським, а саме Симиренки, Терещенки, Харитоненки⁴⁷. Розвиваючи цю тему, дослідник простежив вплив ліберальних реформ на купецтво і дійшов висновку, що ті стали свідомішими й відповідальнішими, дедалі частіше враховували європейський досвід організації торгівлі. Ці зміни були помітними

⁴² Молчанов В.Б. Матеріальне становище населення губернських центрів Правобережної України напередодні Першої світової війни // Там само. – Вип.9. – К., 2005. – С.165–174.

⁴³ Молчанов В.Б. Житлове забезпечення населення Правобережної України в XIX – на початку XX ст. // Там само. – Вип.15. – К., 2008. – С.85–103.

⁴⁴ Молчанов В.Б. Життєвий рівень київських поліцейських у XIX – на початку XX ст. // Там само. – Вип.16. – К., 2009. – С.266–287.

⁴⁵ Молчанов В.Б. Вплив воєнних реформ Д.О.Мілютіна на життєзабезпечення російських військових в українських губерніях у другій половині XIX ст. // Там само. – Вип.22. – К., 2013. – С.78–119; Його ж. Вплив Першої світової війни на життєвий рівень населення України // Там само. – Вип.23. – К., 2013. – С.92–102.

⁴⁶ Донік О.М. Соціальний статус купецької верстви в підросійській Україні наприкінці XVIII – у XIX ст. // Там само. – Вип.8. – К., 2004. – С.86–108.

⁴⁷ Донік О.М. Етнічна структура купецтва в Україні (XIX ст.) // Там само. – Вип.15. – К., 2008. – С.20–27.

через підвищення ними власного освітнього рівня, усебічну доброчинність, що своєю чергою формувало нову систему соціокультурних цінностей та сприяло інтеграції купецтва у громадське життя міст⁴⁸.

Важливу сторінку соціальної історії розкрито в публікаціях, присвячених доброчинності. Зокрема Т.М.Курінна в руслі «нової сімейної історії» проаналізувала культурну та благодійницьку діяльність княгині О.В.Лопухіної-Демидової, власниці Корсунського маєтку, котра опікувалася школами, лікарнями, надавала допомогу сиротам. Для відпочинку вона щосуботи відкривала для відвідування охочим власний сад, де грав оркестр і функціонував дитячий майданчик. Частина її великої бібліотеки (близько 20 тис. книжок) у 1920 р. було передано до Всенародної бібліотеки України. Стаття справді багата на маловідомі дані з життя цієї родини, однак авторка, оголосивши себе прихильницею «історії сім'ї», усе ж основну увагу зосередила на благодійництві, хоча пообіцяла читачам вдатися до «сімейної історії», яка більше передбачає демографічну та антропологічно орієнтовану соціальну історію. Проте Т.М.Курінна переконана, що саме цей напрям актуальний, цікавий та сприятиме оновленню історичних знань⁴⁹.

Доброчинний внесок дворян Бессарабії в розвиток освіти, зокрема шляхом створення таких товариств, як допомоги потребуючим освіти, учням початкових шкіл Бессарабської губернії, заснуванням 50 стипендій дослідила Л.Ф.Циганенко. Вона з'ясувала, що найбільший внесок належав представникам наукової й технічної інтелігенції, а також чиновникам, що було спричинено формуванням ринкових відносин та потребою впровадження новітніх досягнень у різні сфери промислового розвитку⁵⁰.

Внеску родини Терещенків у культурну спадщину України присвячено статтю О.М.Доніка, в якій показано колекціонування творів Т.Г.Шевченка, сприяння розвитку музейної справи, поширення культури та мистецтва в повсякденному житті⁵¹. В іншій студії дослідник доводить, що в роки Першої світової війни багато людей віддавали власні кошти на допомогу військовим і тим, хто постраждав. Найбільше, на його думку, допомагали медико-санітарні товариства, Земський і Міський союзи, котрі тісно співпрацювали з органами міського самоврядування, активізуючи інтелігенцію та студентів⁵². Н.О.Терентьева звернулася до благодійницької діяльності Г.Г.Маразли, котрий, будучи 17 років міським головою Одеси, власним коштом відкрив 40 громадських та навчальних закладів, підприємств, культурно-просвітницьких установ. Він придбав для міської публічної бібліотеки близько 300 рідкісних видань XVII–XVIII ст. До того ж, як указує авторка, виділяв десятки тисяч

⁴⁸ *Донік О.М.* Зміни у соціально-культурному становищі купецького стану в Україні після реформ 1860–1870-х рр. // Там само. – Вип.19. – К., 2011. – С.194–210.

⁴⁹ *Курінна Т.М.* Культурно-освітня та меценатська діяльність княгині Ольги Валеріанівни Лопухіної-Демидової на початку ХХ ст. // Там само. – Вип.10. – С.221–227.

⁵⁰ *Циганенко Л.Ф.* Доброчинна діяльність дворян Бессарабії у сфері освіти (остання третина XIX – початок ХХ ст.) // Там само. – Вип.19. – К., 2011. – С.311–319.

⁵¹ *Донік О.М.* Терещенки-меценати та їх внесок у культурну спадщину України // Там само. – Вип.2. – К., 2001. – С.148–179.

⁵² *Донік О.М.* Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни // Там само. – Вип.5. – К., 2009. – С.61–87.

рублів на відкриття мережі читалень та заснуванні стипендій у навчальних закладах, заохочуючи дітей до знань⁵³.

Із цікавістю читається стаття Т.С.Водотики, яка проаналізувала усвідомлення благодійниками соціальної відповідальності перед суспільством. Авторка наголошує, що до середини XIX ст. імперське купецтво не виходило зі станової етики, але з інтенсифікацією підприємств та розширенням ділових зв'язків купці через добродійність намагалися підвищити свій соціальний статус. На її переконання, тогочасною вимогою був соціально відповідальний підприємець, який мав забезпечувати якісні умови роботи, гідну оплату праці, умови проживання робітників⁵⁴.

І.І.Кривошея, аналізуючи роль польського аристократичного роду Потоцьких у розвитку Умані, відніс до їх заслуг створення комфортного поліетнічного міста, в якому діяв василіанський монастир, місця паломництва брацлавських хасидів. Також представники цього роду забезпечували містян школами, а для культурного дозвілля відкрили парк Софіївка. На цій основі констатується, що саме за доби Потоцьких Умань як місто набуло розквіту й утвердилося культурним центром регіону⁵⁵.

Ґрунтовними дослідженнями наповнювалася з кожним випуском рубрика «Культура, освіта, духовні питання». Це й не дивно, адже притаманні українській культурі модерного часу здобутки в гуманітарній сфері, зокрема в духовному житті, усе ще залишаються серед недостатньо осмислених проблем. Тему представлено цілим циклом статей, присвячених тим діячам, з якими пов'язують відродження, становлення й розвиток української культури. Так, К.П.Стецюк звернулася до творчості П.О.Куліша, намагаючись окреслити його внесок в етнокультурний вимір України. Вона цілком резонно пояснила, що «теоретично та практично є потреба узагальнення інтелектуального і духовного досвіду тих учених, імена яких незаслужено забуті і маловідомі»⁵⁶. Серед них першою особою назвала П.О.Куліша, котрий стояв біля витоків вітчизняного культурного відродження й до якого українська історіографія тоді все ще мало зверталася. Авторка опрацювала Кулішеві листи 1858 та 1863 рр. до С.Т.Аксакова, з яких вибрала найбільш вдалі висловлювання й на основі яких встановила життєву позицію перекладача українською мовою Святого письма⁵⁷.

Л.Г.Іванова розглянула роль М.І.Костомарова в діяльності петербурзької громади в роки тодішньої «перебудови», коли українцям у столиці вдалося два роки поспіль випускати часопис «Основа». Авторка з'ясувала, в який спосіб громада пропагувала українські твори, спеціально зупинившись на ідеях

⁵³ Терентьева Н.О. Благодійна діяльність родини Маразлі з будівництва та утримання установ Одеси культурно-освітнього напрямку // Там само. – Вип.12. – К., 2006. – С.183–190.

⁵⁴ Водотика Т.С. Соціальна ціна та соціальна відповідальність: підприємницька благодійність у другій половині XIX ст. // Там само. – Вип.22. – К., 2013. – С.14–25.

⁵⁵ Кривошея І.І. Місто Умань у власності графів Потоцьких (друга чверть XVIII – перша третина XIX ст.): територія конфлікту, компромісу чи взаємодії? // Там само. – Вип.16. – К., 2009. – С.173–183.

⁵⁶ Стецюк К.П. Україна у творчості П.Куліша: етнокультурний вимір // Там само. – Вип.15. – К., 2008. – С.153.

⁵⁷ Там само. – С.155.

про окремішність історії, культури й мови українців та росіян. У статті цілком правомірно виокремлено історичні праці М.І.Костомарова, в яких найбільше йшлося про події української історії та що саме вони посіли чільне місце у відомій дискусії з М.П.Погодіним⁵⁸.

О.Л.Вільшанська порушила практично нову тему в українській історіографії: висвітлення повсякденного життя суспільства в найширшому його вимірі. Спочатку вона зупинилася на ролі реклами в містах і дійшла висновку, що та сприяла впровадженню нових речей для повсякденного вжитку. Вона не лише слугувала торгівлі, промисловості та задовольняла потреби мешканців міста, а й формувала їхні смаки⁵⁹. Цікаве дослідження цієї самої авторки моди в містах, якій сприяли такі фактори, як утвердження ринкової економіки, розвиток торгівлі, зміна ролі жінки у суспільстві та родині. Мода була різною – як святковою, так і буденною. О.Л.Вільшанська стверджує, що через моду на одяг відбувалася самоідентифікація серед містян, а з підвищення продуктивності праці залишався час на культурне дозвілля⁶⁰. В іншій статті О.Л.Вільшанська висвітлила трансформацію поглядів мешканців міст на вдалих шлюб, що авторка пов'язала з підвищенням ролі жінки у суспільстві та сім'ї⁶¹.

Актуальні питання історії культури селянства з'ясувала О.О.Крижановська, звернувшись до аналізу уявлень кріпосних селян Правобережжя про державу й церкву, свідомість більшості з яких у другій чверті XIX ст. все ще залишалася традиційною, базувалася на монархізмі. Авторка наголосила, що в багатьох селах миряни навіть «заперечували одержавлену церкву»⁶². Варта уваги праця, присвячена дослідженню рівня освіти та культури українського селянства. Показано, що селяни поступово усвідомлювали важливість здобуття знань. Дослідниця не оминула й такого різновиду освіти, як музична, котра стала помітною завдяки існуванню цілої плеяди кобзарів, бандуристів, лірників, у діяльності кріпосних оркестрів, театрів. Авторка доходить висновку, що ця соціальна група зростала чисельно, адже чи не кожен поміщик хотів мати такий колектив, аби змагатися з сусідами-панами⁶³.

О.П.Прищепя з'ясувала шляхи, види і ступінь поширення виставок у повітових містах Правобережжя та довела, що найпопулярнішими серед них були пересувні художні. Вона робить висновок, що спочатку ті організовувалися в Києві, Житомирі й Кам'янці-Подільському, а вже звідти на початку XX ст. поширилися й по повітових містах (утім тут їм була притаманна

⁵⁸ Іванова Л.Г. М.Костомаров у Петербурзькій громаді // Там само. – С.28–41.

⁵⁹ Вільшанська О.Л. Реклама на рубежі XIX–XX ст. у повсякденному житті населення України // Там само. – Вип.12. – К., 2006. – С.87–94.

⁶⁰ Вільшанська О.Л. Мода у повсякденному житті міського населення України кінця XIX – початку XX ст. // Там само. – Вип.14. – К., 2007. – С.309–321.

⁶¹ Вільшанська О.Л. Вдалих шлюб в уявленнях городян у другій половині XIX – на початку XX ст. (на основі джерел особового походження та художньої літератури) // Там само. – Вип.20. – К., 2012. – С.77–95.

⁶² Крижановська О.О. Держава й церква в уявленнях селян Правобережної України доби скасування кріпосного права // Там само. – Вип.12. – К., 2007. – С.155–165.

⁶³ Крижановська О.О. Освіта й культура українських селян наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. // Там само. – Вип.19. – К., 2011. – С.243–264.

господарсько-промислова функція). Тож, на переконання дослідниці, звернення до виставок свідчило про зростання культурних запитів у житті суспільства⁶⁴.

Заслужують на увагу публікації, в яких ідеться про становлення української науки та освіти. Зокрема у статті Б.М.Янишина та В.В.Тельвака проаналізовано спроби Історичного товариства у Львові активізувати наукове життя у провінційних містечках шляхом створення гуртків та активної пропаганди знань. Однак, на думку авторів, ці заходи зазнали невдачі через відсутність у керівництва товариства продуманої програми, а також через незрілість провінційної інтелігенції в историко-краєзнавчих зацікавленнях. Проте зазначено, що навіть цей невдалий досвід було використано для створення краківського наукового осередку в 1913 р.⁶⁵ С.В.Ховрич розглянув систему стимулювання дослідників до активних наукових пошуків. На основі аналізу відряджень молоді вищих навчальних закладів Наддніпрянщини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. за кордон, автор доходить висновку, що обмін досвідом між науковцями різних країн сприяв їхньому професійному зростанню, як це сталося з реорганізатором електротехнічної освіти Харкова П.П.Копяєвим. Тож відрядження були одним із важелів входження українських освітян у соціум інтелектуалів Західної Європи⁶⁶.

Становлення комерційної освіти розглянув О.М.Донік, зазначивши, що на межі ХІХ–ХХ ст. інтереси держави й купецтва у цій сфері частково збігалися, а для останніх вона стала «пріоритетним об'єктом уваги». Дослідник наводить відомості про те, що купці торгово-промислових центрів (Одеса, Київ, Катеринослав, Харків, Єлисаветград) інвестували кошти у професійне навчання з метою отримати добрих фахівців для власних фабрик і заводів⁶⁷.

Не можна оминати дві публікації В.І.Милька, присвячені історії становлення гімназійної освіти в містах українських губерній Російської імперії. Цілковито логічно, що автор розпочав із вивчення нормативно-правової бази, на основі якої здійснювалося заснування та розширення мережі гімназій. Він також з'ясував регіональну специфіку функціонування цих навчальних закладів, зокрема на Правобережжі, де часто в їх фінансуванні брали участь польські поміщики; Лівобережжі, яке вирізнялося впливом українського (колишнього козацько-старшинського) фактору; Південній Україні з її запізнілим, однак активним і планомірним розвитком, у тому числі й сфери освіти. Автор встановив, що до 1828 р. відчутною була відсутність кваліфікованих кадрів для гімназій, адже університети мало займалися підготовкою викладачів для середньої школи.

⁶⁴ Прищепя О.П. Виставкова діяльність як засіб формування культурного довкілля повітових міст та містечок Правобережної України (ХІХ – початок ХХ ст.) // Там само. – Вип.24. – К., 2015. – С.196–207.

⁶⁵ Янишин Б.М., Тельвак В.В. Розвиток наукового життя у провінційних містах Галичини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (на прикладі діяльності Історичного товариства у Львові) // Там само. – С.208–219.

⁶⁶ Ховрич С.В. Актуалізація проблеми інтегрування освітян у міжнародний соціум інтелектуалів (на прикладі вишів Наддніпрянської України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.) // Там само. – Вип.22. – К., 2013. – С.280–288.

⁶⁷ Донік О.М. Реформування комерційної освіти в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: поєднання інтересів держави і підприємницького капіталу // Там само. – С.254–267.

Дослідник також визначив, чому їх мережа розширювалася повільними темпами та які чинники впливали на цей процес. Приділено увагу навчальним програмам та вказано, коли й чому міністерство народної освіти перейшло до уніфікації навчального процесу в гімназіях навчальних округів⁶⁸.

Гендерні дослідження представлено статтями О.О.Драч, в яких з'ясовується модель поведінки жінок, котрим удалося здобути вищу освіту. Авторка вважає, що вони пройшли складний етап заперечення традиційно-патріархальних звичаїв до права дівчат здобувати вищу освіту. Саме освіта сприяла входженню їх до категорії людей, яким було притаманне формування творчої особистості⁶⁹. В іншій статті дослідниця, переосмислюючи витоки і з'ясовуючи суспільні практики вищої жіночої освіти, склала соціальний портрет слухачок вищих жіночих курсів. Було встановлено, що 60% із них мали дворянське походження, 5,6% – духовенства і лише 5% – з простолюду. Серед мотивації до навчання у дівчат, на думку О.О.Драч, переважав науковий інтерес (47,2%), у той час як професійний – лише у 10% слухачок. Тож багато з них прагнули соціальної рівності з чоловіками через здобуття освіти, у тому числі й професійної⁷⁰.

Погляди духівництва на політичні процеси початку ХХ ст. висвітлено в доробку Т.В.Ковальчук, яка робить висновок, що його представники займалися пошуками шляхів модернізації церкви, удосконаленням стосунків між «пастирями й народом». Авторка зазначає, що в українських губерніях значну кількість священників було знято з посад, засуджено, переведено в інші місця за пошуки «цивілізованого ставлення до подій, що нагадало владі та суспільству про недоторканність природних прав людини»⁷¹.

Як у читачів, так і в дослідників незмінно викликають підвищений інтерес публікації біографічного плану. Зокрема О.М.Машкін приділив свою увагу українському та російському державному діячеві О.А.Безбородьку, намагаючись з'ясувати його стрімке сходження до вершин імперської влади. Оскільки, як пише автор, до написання біографічної монографії ще далеко, то стаття стала лише спробою створити образ О.А.Безбородька⁷².

Згодом у цій рубриці почали друкуватися статті, які виходять за рамки звичайних біографій і наближаються до досліджень інтелектуальної історії. Серед них – розвідка О.В.Малій про проректора, а потім і ректора Університету св. Володимира І.І.Рахманінова (1826–1897 рр.). Крім суто біографічних відомостей у статті проаналізовано той культурний ландшафт, що був притаманний шляху дворянина в науку⁷³.

⁶⁸ Милько В.І. Система управління гімназійною освітою в Російській імперії (на прикладі українських міст ХІХ – початку ХХ ст.) // Там само. – Вип.24. – С.175–195; Вип.25. – С.222–240.

⁶⁹ Драч О.О. Вища освіта як нова модель соціальної поведінки жінок у період модернізації другої половини ХІХ ст. // Там само. – Вип.15. – К., 2008. – С.351–361.

⁷⁰ Драч О.О. Соціальний портрет слухачок вищих жіночих курсів (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Там само. – Вип.16. – К., 2009. – С.448–457.

⁷¹ Ковальчук Т.В. Погляди духовенства на суспільно-політичні проблеми початку ХХ ст. (на матеріалах українських єпархій РПЦ) // Там само. – Вип.15. – К., 2008. – С.70.

⁷² Машкін О.М. Князь О.А.Безбородько на тлі своєї епохи: людина, воєначальник, адміністратор, політик // Там само. – Вип.22. – К., 2013. – С.405.

⁷³ Малій О.В. Іван Іванович Рахманінов (1826–1897 рр.): сторінки біографії // Там само. – Вип.19. – К., 2011. – С.504–509.

І.В.Довжук розглянув біографію гірничого інженера І.Ф.Фелькнера. Подібні публікації, на нашу думку, мають бути чіткіше вписаними у соціально-історичні практики, адже герой статті, прибувши зі столиці імперії, пов'язав своє життя з Донецьким басейном, де зробив вагомі кроки для розвитку металургії, зокрема Луганського заводу. Він був піонером машинобудування в Україні, і таких, як він, із-за кордону прибували сотні. Російська імперія запрошувала вчених, інженерів, які за роки життя часто ставали патріотами краю⁷⁴.

Н.О.Барабаш присвятила статтю одному з активних діячів Кирило-Мефодіївського товариства. Авторці вдалося через вдумливий аналіз відтворити роль В.М.Білозерського в написанні програмних творів братства та діяльність як редактора часопису «Основи». Відзначено, що в інтелектуальному його зростанні значну роль відіграло спілкування з П.О.Кулішем, М.І.Костомаровим, Т.Г.Шевченком на кожному з періодів його життя. Можна погодитися з авторським висновком, що В.М.Білозерський виконав свою історичну місію, адже поширюване ним українство завойовувало серця й думки нових поколінь⁷⁵.

Ще однією біографічною публікацією став аналіз А.І.Міщуком участі Ю.Целевича в діяльності «Просвіти» та Наукового товариства імені Шевченка. Подібні статті виконують дві функції – інформаційну та інтегруючу, адже західноукраїнські історичні постаті загалом малознані. Автор доводить, що Ю.Целевич був організатором поширення літератури «Просвіти», і комунікатором з благодійниками, які суттєво підтримували НТШ. Найвагоміший його внесок, це участь у створенні цього товариства, яке поступово перетворилося на науковий осередок українства, та його допомога у виданні перших наукових праць⁷⁶.

Дедалі більшої популярності набуває військова рубрика, яка з'явилася у збірнику однією з перших. Це пов'язано з тривалою роботою відділу історії України XIX – початку XX ст. над вивченням Першої світової війни та її українського контексту, результатом чого стало двотомне видання «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна» (2014–2015 рр.). Низку публікацій про локальні воєнні події підготував П.Г.Усенко, який зосередився на боях в 1914–1917 рр. на Чорному морі, беручи до уваги як російський, так і турецький флоти. Він детально проаналізував Брест-Литовський мирний договір та його наслідки для країн-учасниць⁷⁷. В іншій статті дослідник звузив хронологічні рамки до червня – грудня 1917 р., коли головними дійовими особами стали моряки-чорноморці⁷⁸. Окремо автор розглянув бойові дії другої половини 1916 р., коли командувачем флоту був віце-адмірал О.В.Колчак, котрий так і не здійснив вимріяного ним «турецького

⁷⁴ Довжук І.В. Гірничий інженер Іліодор Фелькнер // Там само. – Вип.20. – К., 2012. – С.349–353.

⁷⁵ Барабаш Н.О. Життєвий проект Василя Білозерського від Кирило-Мефодіївського братства до «Основи» // Там само. – Вип.9. – К., 2005. – С.290–303.

⁷⁶ Міщук А.І. Участь Юліана Целевича в діяльності «Просвіти» та Наукового товариства імені Т.Шевченка // Там само. – Вип.12. – К., 2006. – С.237–245.

⁷⁷ Усенко П.Г. Велика війна на Чорному морі (1914–1917 рр.) // Там само. – Вип.10. – К., 2005. – С.103–148.

⁷⁸ Усенко П.Г. Зміна курсу: Чорноморський флот від згортання бойових дій до замирення у Першій світовій війні (червень – грудень 1917 р.) // Там само. – Вип.16. – К., 2009. – С.132–150.

маршу»⁷⁹. У наступній публікації П.Г.Усенко повертається до витоків бойових дій на Чорному морі, детально описавши, як відбувся напад турецьких кораблів на причорноморське узбережжя (Одесу, Феодосію, Новоросійськ) у жовтні 1914 р.⁸⁰ Завдяки зусиллям П.Г.Усенка читач отримав доволі повну хронологію воєнних подій на Чорному морі за вказаний час.

Суттєво поповнив цю рубрику О.Ю.Кириєнко, котрий присвятив низку статей історії цензури в роки Першої світової війни. У першій із них він з'ясував напрями діяльності цензурних органів та їх важливість у загальнополітичній ситуації воєнного часу. Автор наголосив, що крім суворої перевірки військової кореспонденції цензори звертали суттєву увагу на настрої суспільства. Доведено, що за допомогою перлюстрації приватної кореспонденції не тільки збиралась інформація, а й виявлявся ступінь благодійності підданих російського імператора⁸¹. У наступній статті О.Ю.Кириєнко на основі архівних документів висвітлив антиукраїнську політику російського уряду, котрий, користуючись воєнним часом, забороняв книговидання, діяльність українських національно-культурних організацій та товариств. Автор зазначив, що особливо жорстким виявилось командування Київського військового округу, за розпорядженням якого україномовні видання мали видаватися за російською абеткою, на що, зокрема, нарікав Є.Х.Чикаленко. Тож військова цензура стала ще одним інструментом для втілення антиукраїнської імперської політики⁸². Продовжуючи дослідження цієї теми, О.Ю.Кириєнко з'ясував особливості діяльності військової цензури часів Тимчасового уряду у прифронтовій і фронтовій зонах Південно-Західного краю. Автор проаналізував зміни, що сталися в органах цензури під час загострення політичної ситуації і вказав на необдуманість багатьох заходів, після яких робота вищих та місцевих установ була дезорієнтована. Крахом виявилось скасування загальної цензури, унаслідок чого військова отримала всі повноваження як контролю, так і заборони поширення інформаційних потоків. Дослідник вважає, що політика в галузі військової цензури зазнала невдачі через непрофесійність і незлагодженість військового керівництва, що, своєю чергою, послабило переслідування українських видань⁸³.

Військову тематику продовжив А.Ю.Скрипник, який дослідив дислокацію та структурні зміни у військових частинах російської армії на території Київської губернії. Він наголосив, що Київ здавна був військовим центром і в 1800-х рр. на 31 тис. мешканців припадало вже 8,5 тис. військових. Тож місто перетворилося на гарнізонне, а територія губернії – на полігон для підготовки до чергової війни⁸⁴.

⁷⁹ Усенко П.Г. Чорноморський флот у перші місяці командування Олександра Колчака (липень – грудень 1916 р.) // Там само. – Вип.17. – К., 2010. – С.171–189.

⁸⁰ Усенко П.Г. Дарданелли – Босфор – Одеська затока: шлях чорноморської ескалації Великої війни (1914 р.) // Там само. – Вип.20. – К., 2012. – С.236–250.

⁸¹ Кириєнко О.Ю. Приватна кореспонденція в полі зору російської військової цензури (1914–1918 рр.) // Там само. – Вип.16. – К., 2009. – С.108–114.

⁸² Кириєнко О.Ю. «Українське питання» у діяльності військово-цензурних органів Російської імперії (1914–1917) // Там само. – Вип.17. – К., 2010. – С.165–170.

⁸³ Кириєнко О.Ю. Російська військова цензура в українських губерніях за часів Тимчасового уряду // Там само. – Вип.19. – К., 2011. – С.27–36.

⁸⁴ Скрипник А.Ю. Київська губернія як стратегічний район перебування російської армії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. // Там само. – Вип.22. – К., 2013. – С.203–216.

Рубрика «Джерелознавство» у збірнику також не обділена увагою, хоча, слід визнати, що їй відведено менше місця, можливо тому, що ним безпосередньо займається Інститут української археографії і джерелознавства ім. М.С.Грушевського. І все ж час від часу до неї надходили вартісні публікації, серед яких виділяються статті І.Я.Дзири, котрий з'ясував, що при написанні відомої праці Д.Бантшиш-Каменського важливими були українські джерела – літописи, документи Малоросійської колегії, які зберігалися в архіві Чернігівського губернського правління, інші історико-літературні пам'ятки. За словами дослідника, цей твір переважав своїх попередників ґрунтовністю, документальністю й науковістю⁸⁵. А.М.Магурчак подав збірку листів В.Винниченка до А.Жука за 1912–1914 рр. Аналіз їх змісту дозволив авторові з'ясувати, як упродовж семи років, напередодні та під час Першої світової війни, А.Жук намагався привернути увагу центральних держав Європи і своїх колишніх однодумців з Української соціал-демократичної робітничої партії, зокрема В.Винниченка, до проблеми створення самостійної України. Проте час показав, що допомоги від австрійців і німців чекати не доводиться, а тому пропонувалося переорієнтуватися на власні сили⁸⁶. Джерелознавчий характер має й публікація О.В.Шевченко, в якій подано листування К.Шептицького з Т.Войнаровським (жовтень 1914 – липень 1916 рр.). В огляді кількох десятків листів авторка торкнулася участі ув'язненого митрополита Андрея (Шептицького), становища греко-католиків в окупованому російськими військами краї. Актуальною виявилася й проблема москвофільства та державного зрадництва, яку розглянуто на основі зіставлення думок двох громадських і духовних діячів⁸⁷.

Періодично у збірнику вміщують дослідження історіографічного характеру, автори яких прагнуть з'ясувати, наскільки повно й на які питання звертали увагу попередники. І.Я.Дзира оглянув дослідження літописів XI–XIII ст., присвячених київській державності, які проводилися в роки заборони української мови. Автор висвітлив поступове пізнання, складнощі та успіхи процесу опрацювання літописів М.І.Костомаровим і М.С.Грушевським, їх трактування Русі як «багатоплемінної» держави із запрошеними варязькими князями, припущення, що автором «Повісті временних літ» був не Нестор, а ігумен Києво-Видубицького монастиря Сильвестр⁸⁸.

О.М.Машкін на основі огляду публікацій про участь вихідців з Європи в економічному житті Східної Наддніпрянщини кінця XVIII – початку XIX ст. доводить, що їх автори дійшли однозначного висновку: іноземці сприяли розвитку промисловості, відкриваючи підприємства із застосуванням нових на той час технологій⁸⁹.

⁸⁵ Дзира І.Я. Джерельна основа «Історії Малої Росії» Дмитра Бантшиш-Каменського // Там само. – Вип.10. – К., 2008. – С.265–283.

⁸⁶ Магурчак А.М. Листи В.Винниченка до А.Жука // Там само. – Вип.19. – К., 2011. – С.480–496.

⁸⁷ Шевченко О.В. Листування о. Климентія Шептицького до о. Тита Войнаровського (жовтень 1914–1916 рр.) // Там само. – Вип.16. – К., 2009. – С.430–439.

⁸⁸ Дзира І.Я. Давньоукраїнські літописи в національній історіографії 70–90-х рр. XIX ст. // Там само. – Вип.22. – К., 2013. – С.324–351.

⁸⁹ Машкін О.М. Участь вихідців з Європи в економічному житті Східної Наддніпрянщини кінця XVIII – першої половини XIX ст.: українська радянська історіографія 1920-х рр. // Там само. – Вип.12. – К., 2006. – С.50–65.

Слід зазначити, що окремі випуски збірника повністю або частково було присвячено найважливішим подіям доби, її відомим діячам і дослідникам. Як правило, у них публікувалися матеріали міжнародних і всеукраїнських наукових конференцій, круглих столів, історичних читань тощо. Так, вип.3 (2001 р.) приурочено декабристському руху; вип. 4, 9, 23 (2002, 2005, 2014 рр.) – проблемам Першої світової війни та її впливу на українські землі; вип. 6, 15 (2003, 2008 рр.) – пам'яті професора В.Г.Сарбея; вип.13 (2007 р.) – ювілею І.Я.Франка; вип.18 (2011 р.) – реформі 1861 р.; вип.21 (2013 р.) – французько-російській війні 1812 р.

Отже за шістнадцять років видання збірника його авторам, редколегії та видавцям удалося досягти вагомих результатів у реалізації поставлених завдань. Хоча за науковим рівнем уміщені матеріали неоднакові (одні відзначаються багатством фактографічного матеріалу, інші – концептуальним наповненням та узагальненнями), проте всі спрямовані на пошук нового осмислення історії України й, за великим рахунком, відповідають сьогоденним запитам українського суспільства та зарубіжного співтовариства. У процесі оприлюднення результатів досліджень удалося заповнити немало лакун у вітчизняній історії XIX – початку XX ст., які очікували поглибленого вивчення. Кидається у вічі, що у «Проблемах історії України XIX – початку XX ст.» поряд із регулярною публікацією праць добре відомих, авторитетних і досвідчених істориків велику питому вагу мають розвідки молодих дослідників, які демонструють свій, часом нетрадиційний, погляд на минувшину нашої Батьківщини. Відрадно й те, що чимало матеріалів збірника залучено до університетських студій, використовуються у навчальному процесі.

Водночас аналіз проблематики збірника, наукового рівня публікацій засвідчує, що він не позбавлений певних вад. Так, деякі статті не відзначаються належними теоретичними узагальненнями, науковою новизною, хибують на вузькість джерельної бази, бібліографізм історіографічних вступів. Ширшими могли б бути склад вітчизняних і зарубіжних авторів, їх географія. Однак, судячи з того, як редакційна колегія та її голова – О.П.Реєнт наполегливо і творчо працюють над удосконаленням концепції збірника, актуалізацією й урізноманітненням його тематики, немає сумнівів у тому, що в найближчий час він увійде до переліку видань, включених до міжнародних наукометричних баз.

**Я.С.Калакура (Київ),
М.Ф.Дмитрієнко (Київ)**